

‘C’estoit comme songe et mocquerie de parler de pardon.’ Obstructie bij een pacificatiemaatregel (1566-1567)*

VIOLET SOEN

Inleiding

Het generaal pardon of pardon général — een tijdelijke gunst verleend aan een groep mensen die zich schuldig heeft gemaakt aan een misdrijf tegen de staat — werd in de vroegmoderne tijd beschouwd als een efficiënte strategie om een woelige maatschappij te pacificeren en de vorstelijke machtsuitoefening te herbevestigen.¹ Zo kondigden de landvoogden in de Nederlanden in de onrustige jaren 1570-1574 driemaal een generaal pardon af: Alva publiceerde het eerste generaal pardon op 16 juli 1570 in Antwerpen en verlengde dit vervolgens op Pinksteren 23 mei 1572, terwijl zijn opvolger, Don Luis de Requesens, op 6 juni 1574 een nieuw en breder generaal pardon afkondigde. Al deze verzoeningsinspanningen bereikten in 1576 een hoogtepunt in de Pacificatie van Gent.

Verschillende auteurs hebben het generaal pardon in de marge van hun eigen onderzoek bestudeerd. Gustaaf Janssens leverde pionierswerk in zijn studie naar de loyale oppositie in Brabant², terwijl Hugo de Schepper vooral de winst onderzocht die de landsheerlijke macht uit gratieverlening kon behalen.³ Guido Marnef bekeek het effect van een dergelijke genademaatregel op de religieus vlottende middengroepen in Antwerpen⁴ en Aline Goosens toetste in haar institutionele studie over de inquisitie(s) het generaal pardon op zijn comptabiliteit met de toenmalige ketterwetgeving.⁵ In een recente overzichtsbundel *España y las 17 provincias de los Países Bajos. Una revisión historiográfica (XVI-XVIII)* handelen maar liefst twee bijdragen over ‘estrategias de pacificación’ en ‘intentos de reconciliación’ tijdens de Nederlandse Opstand en in een derde artikel onderzoekt Geoffrey Parker de kans op pacificatie in

* We danken prof. dr. J. Roegiers en de redactie van de BMGN voor hun suggesties en opmerkingen bij het nalezen van het manuscript.

¹ Zie: H. de Schepper, ‘Repressie of clementie in de Nederlanden onder Karel V en Filips II’, in: B. C. M. Jacobs, e. a., ed., *Een rijk gerecht. Opstellen aangeboden aan P. L. Nève* (Nijmegen, 1998) 341-364, 341 vlg. of de Spaanstalige variant van hetzelfde artikel: ‘Pena o gracia en Flandes bajo Carlos V y Felipe II (1521-1598)’, in: J. Martínez Millán, ed., *Felipe II (1527-1598), Europa y la Monarquía Católica* (2 dln.; Madrid, 1998) II, 795-814.

² G. Janssens, *Brabant in het verweer. Loyale oppositie tegen Spanje’s bewind in de Nederlanden van Alva tot Farnese, 1567-1578* (Kortrijk, Heule, 1989) 164-168 en 215-221.

³ De Schepper, ‘Repressie’, 346.

⁴ G. Marnef, *Antwerpen in de tijd van de Reformatie. Ondergronds protestantisme in een handelsmetropool 1550-1577* (Antwerpen, 1996) 172-176.

⁵ A. Goosens, *Les inquisitions modernes dans les Pays-Bas méridionaux, 1520-1633* (2 dln.; Brussel, 1997-1998) vooral I, 114-120.

de Lage Landen anno 1567 volgens de principes van ‘counterfactual history.’⁶ De redacteurs van deze bundel beschouwen het onderzoek naar pacificatiestrategieën als ‘het huidige historiografische debat.’⁷ Toch is het droevig gesteld met de feitenkennis over het generaal pardon tijdens het begin van de Opstand en zijn effectiviteit. Zo beweerde Geoffrey Parker over de mogelijke pacificatie in 1567 dat ‘the duke [of Alba] also opposed the issue of a *pérdon* general (it was only promulgated in July (sic) 1574, after his recall)’⁸, terwijl Alva juist tweemaal een pardon afkondigde en Requesens in juni 1574 de gratie uitvaardigde. Helaas staat Parker met zijn interpretatie- en dateringsfouten niet alleen⁹ en daarom is het nuttig en nodig de geschiedenis van het generaal pardon nog eens grondig te bekijken.

In tegenstelling tot de bestaande historiografie richt dit artikel zich niet op de uiteindelijke effectiviteit van het generaal pardon, maar op de principiële discussie die aan de amnestie voorafging. Bekeken wordt hoe het generaal pardon in de jaren 1566-1567 als strategisch middel werd aanzien om de onrust van het eedverbond en de beeldenstorm te beëindigen. Het artikel gaat specifiek in op de mogelijke weerstand die een pacificatiestrategie kon oproepen, een tegenstand die zo hevig kon zijn dat zelfs het uitvaardigen van de maatregel gevaar liep. Het politieke debat in 1566 en 1567 toont aan dat voor de toenmalige beleidsmakers het doel (de pacificatie) niet steeds de middelen heiligde. Integendeel, vier jaar lang hielden reserves het uitvaardigen van een generaal pardon tegen. Naast fundamentele scepsis over het al dan niet verlenen van een algemeen pardon stonden ook de uitvoeringsmodaliteiten ter discussie. De Friese rechtsgeleerde Joachim Hopperus¹⁰ formuleerde die terughoudendheid in regeringskringen als volgt: ‘Et que c’estoit comme songe et mocquerie de parler de pardon sans cognoistre les personnes pour qui, ny les délits ou crimes pourquoy.’¹¹

6 A. Crespo Solana, M. Herrero Sánchez, ed., *España y las 17 provincias de los Países Bajos. Una revisión historiográfica (XVI-XVIII)* (Cordoba, 2002). Zie de bijdrage van H. de Schepper, ‘Los Países Bajos y la Monarquía Hispánica. Intentos de reconciliación hasta la tregua de los Doce Años (1574-1609)’, I, 325-354; B. J. García García, ‘Ganar los corazones y obligar los vecinos. Estrategias de pacificación de los Países Bajos (1604-1610)’, I, 137-166 en G. Parker, ‘1567: The End of the Dutch Revolt?’, I, 269-290.

7 Crespo Solana, Herrero Sánchez, ‘Introducción’, in: *Idem*, ed., *España y las 17 provincias de los Países Bajos*, I, xv.

8 Parker, ‘1567: The End of the Dutch Revolt?’, I, 276. Requesens kondigde een generaal pardon af op 6 juni 1574, Alva op 16 juli 1570.

9 V. Soen, ‘Geen pardon zonder paus! Studie over de complementariteit van het pauselijk en het koninklijk pardon (1570-1574) en pauselijk inquisiteur-generaal Michael Baius (1560-1576)’ (Onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Katholieke Universiteit Leuven, departement moderne geschiedenis, 2003) ix voetnoot 8.

10 Joachim Hopper(us) (1523-1576). Fries rechtsgeleerde, vertrouweling van Viglius, raadsheer in de Geheime Raad (1561), zegelbewaarder voor de Nederlandse aangelegenheden (1566). Zie vooral: G. Janssens, ‘Joachim Hopperus, een Fries rechtsgeleerde in dienst van Filips II’, in: G. Asaert, e. a., ed., *Recht en instellingen in de Oude Nederlanden tijdens de Middeleeuwen en de Nieuwe Tijd. Liber amicorum Jan Buntinx* (Leuven, 1981) 420-433.

11 ‘Het was als een droom of spot om over vergiffenis te spreken zonder te weten voor wie of voor welke overtredingen of misdaden.’ J. Hopperus, *Recueil et mémorial des troubles des Pays-Bas du Roy*, in: A. Wauters, ed., *Mémoires de Viglius et d’Hopperus sur le commencement des troubles des Pays-Bas* (Brussel, 1958) 231-374, zie 305.

Het 'generaal pardon' in de zestiende-eeuwse politieke cultuur

De zucht naar pacificatie manifesteerde zich op alle niveaus van de zestiende-eeuwse samenleving. Karel V formuleerde het samenspel van verwachtingen krachtadig in het volgende devies aan zijn zoon Filips II: 'la sécurité, la quiétude et bon gouvernement.'¹²

Van het ruime scala aan pacificatiestrategieën bood vooral een genadig koninklijk optreden uitzicht op een harmonieuze samenleving. In de ogen van 'le menu peuple' moest een 'goede koning' net als Salomo rechtvaardig maar vooral genadig oordelen.¹³ Sinds de Middeleeuwen fungeerde genadigheid als een aangeboren vorstelijke deugd ('innata clementia'). Als plaatsvervanger van God ('vicarius Dei') werd de koning geacht deze deugd steeds opnieuw in praktijk te brengen ('imitatio Dei').¹⁴ De Renaissance had voor een heropleving van dit antieke keizersideaal gezorgd: Caesar was het schoolvoorbeeld van een genadige vorst, al verschilde de historische realiteit danig van Cicero's mythe.¹⁵

De vorstelijke vergevingsgezindheid via gratieverlening was een concretisering van de 'clementia principis'¹⁶, waarbij de antieke deugd volgens Cicero en Seneca versmolt met de bijbelse plicht tot vergeving. Reflectie over religieuze absolutie en haar politieke vertaling werd door de Reformatie nog prangender aangezien sommige onderdanen zowel uit politiek als religieus oogpunt dwaalden.¹⁷ Als vorstelijk prerogatief was gratie niet alleen een bewijs van de koninklijke autoriteit maar het was eveneens een middel om haar te versterken. Juristen beklemtoonden bovendien het potentieel om met gratie fijnere nuances in de rechtspraak tot uiting te brengen. Gratie werd daardoor een 'humaniserende correctiemogelijkheid.'¹⁸

Gratieverlening behoorde vaak tot het ceremonieel van een koninklijke intrede. De weldaad van de 'presentia regis' werkte in de regel door een 'absentia regis'.¹⁹ De eventuele ontgoocheling bij aankomst van de koning (omdat de vorst toch niet over het wondermiddel bleek te beschikken om alle problemen op te lossen) werd dan weggewerkt via een daad van vergeving of genade.²⁰ Een politiek pardon, meestal in

¹² J. Delumeau, *Rassurer et protéger. Le sentiment de sécurité dans l'Occident d'autrefois* (Parijs, 1989) 25.

¹³ P. Burke, *Volkscultuur in Europa, 1500-1800* (Den Haag, 1990) 149.

¹⁴ Janssens, *Brabant in het verweer*, 387 (vooral vanuit het beeld van de Koning-Goede Herder).

¹⁵ Een korte schets van M. de Waele over 'genade' in het vroegmoderne Europa vindt men als inleiding op: *Idem*, e. a., ed., *Clémence, oubliance et pardon en Europe, 1520-1650* (Cahiers d'histoire, la Revue du département d'histoire de l'université de Montréal, XVI (1996) ii, numéro spécial) 5-8.

¹⁶ Een studie over hoe de Oostenrijkse Habsburgers omgingen met dit topos van de 'genade van de vorst' (samenvatting van een proefschrift): V. Pokorny, 'Clementia Austriaca. Studien zur Bedeutung der Clementia Principis für die Habsburger im 16. und 17. Jahrhundert', *Mitteilungen des Instituts für Oesterreichische Geschichtsforschung*, LXXXVI (1978) 311-364.

¹⁷ De Waele, *Clémence, oubliance et pardon en Europe, 1520-1650*, 5.

¹⁸ De Schepper, 'Repressie of clementie', 346-348.

¹⁹ De weldaad van de aanwezigheid van de koning werkte in de regel door zijn afwezigheid.

²⁰ Algemeen principe bij: T. Zotz, 'Präsenz und Repräsentation. Beobachtungen zur königlichen Herrschaftspraxis im hohen und späten Mittelalter', in: A. Lüdtkke, ed., *Herrschaft als soziale Praxis. Historische und sozial-anthropologische Studien* (Göttingen, 1991) 168-194, zie 180 en Pokorny, 'Clementia'.

de vorm van een 'lettre de rémission', bracht symbolisch een dialoog tussen onderdaan en vorst tot stand.²¹

Het wettelijke kader in de zestiende-eeuwse Nederlanden ging ervan uit dat één enkele dader een gratieverzoek indiende bij de Geheime Raad, een van de drie collaterale raden. Berouwvolle kettters konden vanuit de gevangenis een procureur aanzoeken en een gratieproces bij de Geheime Raad inleiden, waarop die dan een beroep deed op de hulp van een inquisiteur voor de vereiste daaraan voorafgaande absolutie.²²

Een generaal pardon probeerde op grote schaal te bewerken wat een eenvoudige persoonlijke gratie op microniveau beoogde: de verzoening van de vorst met zijn onderdanen en tegelijkertijd een herbevestiging van de koninklijke macht. De voorzitter van de Geheime Raad Viglius²³, vóór zijn Brusselse periode hoogleraar burgerlijk recht, omschreef de juridische implicaties van een generaal pardon treffend: 'una omnibus, si quid ab ipsis hac parte peccatum esset, venia.'²⁴ In onrustige tijden was een generaal pardon eveneens een pragmatische oplossing voor een falende justitie, die de massa schuldigen niet kon verwerken.²⁵ Bovendien vereiste het uitvaardigen van een generaal pardon een aangepaste ceremoniële enscenering zodat symbolisch een verzoening tussen vorst en onderdanen kon plaatsvinden en zodat die zich vervolgens in het collectief geheugen kon nestelen.²⁶

In het Spaans-Habsburgse rijk fungeerde het generaal pardon dat Karel V in 1522 na de opstand van de 'Comuneros' verleende als het voorbeeld bij uitstek. Terwijl er stemmen opgingen om de opstandige Spaanse steden hun privileges te ontnemen of tenminste toch buitensporigheden in de standenvertegenwoordiging te reduceren, koos

21 Voor een inspirerende cultuurhistorische en antropologische benadering van zestiende-eeuwse Franse 'lettres de rémission' (remissiebrieven): N. Zemon Davis, *Fiction in the Archives. Pardon Tales and their Tellers in Sixteenth Century France* (Stanford, 1987) of in Franse vertaling: N. Zemon Davis, *Pour sauver la vie. Les récits de pardon au seizième siècle* (Parijs, 1988).

22 Een volledig wettelijk overzicht voor gratieverlening bij 'crime d'hérésie' tussen 1521-1598 bij A. Goosens, 'Les grâces et rémissions de peine pour hérésie', in: De Waele, *Clémence, oubliance et pardon en Europe, 1520-1650*, 9-32, zie 10-17 of A. Goosens, *Les inquisitions modernes dans les Pays-Bas méridionaux, 1520-1633*, I. Een overzicht van de algemene gratieverlening: zie De Schepper, 'Repressie', 341-364.

23 Wigle Aytta van Zuichem (1507-1577): studies te Leuven en Dôle, officiaal bisschop Münster, lid van de Geheime Raad (1542) en uiteindelijk voorzitter van deze raad der juristen (1549). Zie: F. Postma, *Viglius van Aytta. Als humanist en diplomaat (1507-1549)* (Zutphen, 1983) en *Idem, De jaren met Granvelle (1549-1564)* (Zutphen, 2000).

24 'Eén vergeving voor allen, als ze hierin zouden gezondigd hebben.' Viglius, 'Recueil et mémorial des troubles des Pays-Bas du Roy', in: A. Wauters, ed., *Mémoires de Viglius et d'Hopperus sur le commencement des troubles des Pays-Bas* (Brussel, 1958) 1-230, 136.

25 De Schepper, 'Repressie', 346-348. Ook in Frankrijk speelde deze overweging mee in de amnestiepolitiek van Henri IV: M. Wolfe, 'Amnesty and 'Oubliance' at the End of the French Wars of Religion', in: De Waele, *Clémence, oubliance et pardon en Europe, 1520-1650*, 44-68, 49.

26 K. R. Bartlett, 'The Politics of Pardon: the Case of Sir John Cheke, 1556', in: De Waele, *Clémence, oubliance et pardon en Europe, 1520-1650*, 33-44, 33 en 42. Vgl. Wolfe, 'Amnesty and 'Oubliance'', 49-50.

Karel V op eigen verantwoordelijkheid²⁷ voor de weg van de genade nadat de opstand militair neergeslagen was. De afkondiging op de marktplaats te Valladolid op Allerheiligen 1522, die met veel ceremonieel gepaard ging, luidde eerder symbolisch een reconciliatie in dan dat de justitie daadwerkelijk verzacht werd. Het pardon zou bijvoorbeeld 293 zeer verschillende personen de toegang tot genade ontzeggen. Karel V slaagde in zijn opzet want sindsdien zou hij als genadige vorst afgeschilderd worden. Dit (deels mythische) beeld werkt tot in de recente historiografie door.²⁸ In de Nederlanden werd het middel van een generaal pardon slechts op beperkte wijze gebruikt, namelijk voor de Friese ketteren (1554). De uitvoering lag toen voornamelijk in handen van de inquisiteurs aangezien de absolutie van ketterij hun bevoegdheids-terrein was.²⁹

*'Les trois points de l'inquisition et modération et pardon'*³⁰

De vraag naar een generaal pardon in de Nederlanden zou niet opduiken als zelfstandige eis maar inhaken op reeds lang bestaande verzuchtingen betreffende de verzachting van de ketterwetgeving en de afschaffing van de inquisitie. Vooral de geheimhouding omtrent de hervorming van de bisdommen in 1559 had het gerucht gevoed dat Filips II hiermee de Spaanse inquisitie in de Nederlanden wilde introduceren. De mythe rond de inquisitie, een onderdeel van de zich halverwege de zestiende eeuw ontpoppende 'leyenda negra'³¹, stond ver af van de dagelijkse leef- en werkweld van het handjevol inquisiteurs dat toen nog in de Zeventien Provinciën aan het werk was. De twee resterende inquisiteurs-generaal Judocus Tiletanus (Josse Ravesteyn)³² en Michael Baius³³ resideerden permanent in Leuven. In Vlaanderen trad Pieter Titelmans nog steeds op, maar veel gematigder dan in zijn piekjaren.³⁴ In het Noorden

27 J. Perez, *La revolucion de las comunidades de Castilla (1520-1521)* (Madrid, 1978) 590-594.

28 M. Fernandez Alvarez, 'La proyección internacional: Diferencias entre Carlos V y Felipe II', in: *Dos monarcas y una historia en común. España y Flandes bajo los reinados de Carlos V y Felipe II* (Madrid, 2001) 39-48, zie 43.

29 Generaal pardon voor de ketteren uit Friesland (1554): Archivo General Simancas, Secretaría de Estado, Negociación de Flandes 508 (hierna AGS, E.), fol. 143. Afgekondigd op 18 juli 1554 door Franciscus Sonnius. Ook bij de aanstelling van Lindanus dacht men eraan een generaal pardon te verlenen: P. T. van Beuninghen, *Wilhelmus Lindanus als inquisiteur en bisschop. Bijdrage tot zijn biografie (1525-1576)* (Assen, 1966) 56.

30 Citaat uit: Hopperus, *Recueil*, 317.

31 W. Thomas, 'De mythe van de Spaanse inquisitie in de Nederlanden in de zestiende eeuw', *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* [hierna *BMGN*], CV (1990) 325-353.

32 Judocus Tiletanus (Josse Ravesteyn) (1506-1570): doctor in de theologie, 'professor ordinarius', inquisiteur-generaal. A. Roersch, 'Ravesteyn, Josse', in: *Biographie Nationale* [hierna *BN*] (Brussel, 1866-1944) XVIII, kol. 802-806.

33 Michael Baius (1513-1589): doctor in de theologie, 'professor regius' scholastiek en exegete. Zie: E. van Eijl, 'Bay (Baius), Michael de', in: *Nationaal biografisch woordenboek*, I (Brussel, 1964) kol. 114-129 en E. van Eijl, 'Michael Baius, 1513-1568. Een studie over zijn leven tot aan de veroordeling door Rome in 1567' (Onuitgegeven proefschrift, Katholieke Universiteit Leuven, faculteit Letteren, departement geschiedenis, 1968) I, 264-265.

34 J. van de Wiele, 'De inquisitierechtbank van Pieter Titelmans in de zestiende eeuw in Vlaanderen', *BMGN*, XCVII (1982) 19-63, zie 55.

probeerde Lindanus het hof in Den Haag attent te maken op het ketterprobleem. De klaagzang op de lakse medewerking die Lindanus ontving uit regeringsmiddens, vormde het terugkerend refrein in zijn 'Persecutio Goessaica', een soort geestelijk testament waarin hij op uiterst persoonlijke wijze het verhaal van de 'troubles' probeerde te brengen.³⁵ Michael Baius beschouwde zijn inquisiteursambt zelfs als levensbedreigend.³⁶

De beroemde brieven van Filips II, geschreven op 17 oktober 1565 vanuit zijn buitenverblijf Segovia, waren voornamelijk een aanmaning voor Margaretha van Parma omdat zij de inquisiteurs Baius en Titelmans niet genoeg te hulp kwam.³⁷ Toen de koning kort daarna vernam dat Baius en Ravesteyn, naar het voorbeeld van Lindanus, hun ambt neergelegd hadden, droeg Filips zijn halfzus Margaretha van Parma op de beide theologen ervan te overtuigen de inquisitie weer waar te nemen. Niemand mocht de inquisiteurs nog een duimbreed in de weg leggen.³⁸ Hoewel de brieven uit Segovia 'an sich' louter reacties waren op de persoonlijke lotgevallen van de resterende inquisiteurs-generaal Baius en Ravesteyn, werden ze in de Nederlanden als een zuivere programmaverklaring ontvangen.³⁹ De edelen sloten zich vanaf december 1565 aaneen rond een 'compromis' over de afschaffing van de inquisitie en een verzachting van de plakaten. Zo'n vierhonderd edelen zouden daarmee de grenzen van hun loyaliteit verkennen.

Nog voor dit eedverbond zijn eisen in de vorm van een smeekschrift zou aanbieden, was het probleem al aan de orde bij de Raad van State op een zitting 'un jour vers mymars' 1566.⁴⁰ De mededelingen van de graaf van Meghen, Charles de Brimeu⁴¹ — in

35 Stuk uit het Leuvense universiteitsarchief: J. Roegiers, 'Jan Frans van de Velde (1743-1823). Bibliograaf en bibliofiel', in: E. Cockx-Indestege, F. Hendrickx, ed., *Miscellanea Neerlandica. Opstellen voor dr. Jan Deschamps ter gelegenheid van zijn zeventigste verjaardag* (Leuven, 1987) 66. Het stuk was oorspronkelijk in het bezit van Jan Frans van de Velde, die het manuscript verwierf bij de liquidatie van de bibliotheek van het Malderuscollege, het handschrift verhuisde met diens archiefmateriaal naar het Bisschoppelijk Seminarie in Gent.

In de 'Persecutio Goessaica' verwerkte Lindanus heel wat persoonlijke informatie, zodat het handschrift een uitzonderlijk egodocument uit de tweede helft van de zestiende eeuw werd. Naar ons aanvoelen is dit manuscript niet de verloren gegane autobiografie van Lindanus waarvan zijn bewonderaar en secretaris Havensius gebruik kon maken bij zijn 'Commentarius de erectione novorum in Belgio episcopatumum.' Van Beuningen, *Wilhelmus Lindanus als inquisiteur en bisschop*, xxx-xxxiii.

36 Baius aan Lorenzo de Villavicencio (2/05/1566): AGS, E. 529, nr. 67.

37 Filips II aan Margaretha van Parma (17/10/1565): R. C. Bakhuizen van den Brink, J. S. Theissen, ed., *Correspondance française de Marguerite d'Autriche, duchesse de Parme, avec Philippe II (1565-1568)*, I (Utrecht, 1925) 98-104.

38 Filips II aan Margaretha van Parma (20/10/1565): AGS, E. 525, fol. 168, gepubliceerd in: *Colección de Documentos Inéditos para la Historia de España* (hierna: *CODOIN*) (Madrid, 1964-1975) IV, 326 of samengevat in: L. P. Gachard, ed., *Correspondance de Philippe II sur les affaires des Pays-Bas publiée d'après les originaux conservés dans les Archives royales de Simancas* (hierna: Gachard, *CPhII*), I (Brussel, 1848) 372-374.

39 Vergelijk D. Lagomarsino, 'Court Factions and Formulation of Spanish Policy towards the Netherlands' (University of Cambridge, onuitgegeven proefschrift, 1974) 85: 'Philip's general understanding of the problem of the Netherlands was shaped by specific issues of Bruges as seen through Villavicencio's eyes.'

40 'Een dag rond midden maart': Hopperus, *Recueil*, 303. Verslag van deze zitting bij Viglius, *Mémoires*, 135-137 en Hopperus, *Recueil*, 303-305.

41 Charles de Brimeu, graaf van Meghen (?-1572): luitenant en kapitein van Henegouwen, gouverneur

1559 opvolger van Horne als gouverneur van Gelre en Zutphen — maakten het forum tot een crisisvergadering. Op zijn reisweg had de graaf de vergaderingen van het 'Compromis des Nobles' te Hoogstraten bijgewoond. In Brussel verklaarde de graaf van Meghen openlijk — weliswaar op basis van een 'étranger' wiens naam hij niet wilde onthullen — dat het eedverbond een leger van 35.000 man verzamelde zowel in binnen- als buitenland.

Volgens De Brimeu kon het landsheerlijk gezag slechts drie kanten uit: ofwel zelf tot bewapening overgaan, wat onmogelijk was zonder koninklijke toestemming die sowieso te laat zou komen, ofwel toegeven aan de ontevredenheid over de inquisitie en de plakaten, maar daar zou Filips II heftig tegen protesteren. De enige tussenweg die er voor de graaf overbleef bestond uit 'd'adviser un moi en pour leur donner contentement sur l'Inquisition et placarts' en tegelijkertijd de groep edelen te rehabiliteren door 'grâce et pardon.'⁴² In Meghens pacificatiestrategie was de feitelijke pragmatische oplossing tevens een symbolische verzoening tussen Filips II en zijn weerspannige onderdanen die 'de koninklijke majesteit beledigden.'⁴³

Onmiddellijk rees er principieel verzet. De andere raadsheren, die niet op de hoogte waren van de militaire demarches, waren zeer verbaasd over de verklaringen van de graaf (de edelen zouden uiteindelijk ongewapend hun smeekschrift aanbieden). De reacties op het door Meghen voorgestelde pardon voor de groep edelen waren scherp afwijzend. 'Id somnio simile videri', meldde Viglius. Zoals aangehaald meende Hopperus dat de raadsheren het voorstel zelfs als 'mocquerie' kwalificeerden.⁴⁴ De spontane houding van de raadsheren beklemtoonde vooral dat men toch niet op voorhand kon vergeven zonder de schuldenlast of de misdadigers te kennen. Volgens hen zou een overhaaste verlening van genade aan alle 'signataires', in het licht van de omstandigheden een aantasting van het koninklijk gezag betekenen in plaats van de koninklijke autoriteit te versterken.⁴⁵

De oorspronkelijke weerstand tegen Meghens voorstel betekende niet dat het generaal pardon van tafel werd geveegd. Integendeel, de daarop bijeengeroepen vergadering van alle provinciegouverneurs — Oranje en Horne bleven weigeren deel te nemen — vond het idee zelfs noodzakelijk 'propter communem omnium securitatem.'⁴⁶ Bovendien kon Willem van Oranje — die ondertussen door zijn Tolerantiepreek zeer in diskrediet geraakt was — op die manier met een schone lei beginnen. Ook 'opportu-

van Gelre en Zutphen (1559-1570), gouverneur van Friesland, Overijssel en Groningen (1570-1572). Zie G. Guillaume, 'Brimeu (Charles de)', in: *BN*, III, 664-667.

⁴² 'Een middel aan te raden om hun tevreden te stellen over inquisitie en plakaten.' Het feit dat Viglius in zijn *Mémoires* het idee van het pardon niet aan zichzelf toeschrijft, weerlegt de stelling van Goosens dat hij diegene was die het pardon voorstelde; Viglius zou er zich wel voor inzetten. Goosens, *Inquisitions*, I, 97.

⁴³ Viglius, *Mémoires*, 134-135.

⁴⁴ 'Dit leek (voor hen) gelijk aan een droom': Viglius, *Mémoires*, 135-137. Vgl. Hopperus, *Recueil*, 304-305.

⁴⁵ Viglius, *Mémoires*, 136.

⁴⁶ 'Omwille van ieders (gemeenschappelijke) zekerheid': Viglius, *Mémoires*, 140. De uitnodigingen voor deze vergadering vertrokken op 20 maart.

nisme' en eigenbelang inspireerden de houding van de aanwezige provinciegouverneurs na hun verklaring dat ze de wapens niet wilden opnemen om de inquisitie of de ketteredicten te verdedigen. Zonder een volledige verzoening tussen vazallen en soeverein, kon men 'noch op vrede noch op rust' hopen. De provinciegouverneurs meenden dat het idee een kans van slagen had.⁴⁷

Margaretha van Parma verwerkte de voorstellen van de Raad van State samen met het op 5 april aangeboden smeekschrift van het eedverbond tot een 'moderatie' (waarvan de tekst nooit van kracht werd). Het behoudende document voorzag in een verzachting van de straffen (behalve voor de anabaptisten) maar liet de inquisitie bestaan. Het pardon werd niet in de moderatie verwerkt. De suggestie tot pacificatie vanuit de regering werd daardoor formeel de laatste schakel van de 'tres puntos principales' die de edelen verlangden. Met dit drieledig eisenpakket vertrokken de baron van Montigny en de markies van Bergen op diplomatieke missie naar Madrid.⁴⁸

Koninklijke obstructie smelt ogenschijnlijk onder druk

Magaretha van Parma bracht haar halfbroer onmiddellijk op de hoogte van Meghens relaas. In Madrid had de kritiek op een generaal pardon dezelfde structuur: vooral het collectieve karakter van de maatregel voor de 'opstandige edelen' was Filips II een doorn in het oog, al voegde hij er fijntjes aan toe:

mais je ne suis si inhumain ny si rigoureux qu'en temps et lieu ... je ne veuille pardonner auculns de mes subjectz, ... non seulement comme prince à ses subjectz, mais comme de pere à filz.

Zij die 'par légèreté ou séduction' fouten begaan hadden, vielen met andere woorden onder het gebruikelijke individuele gratiebeleid.⁴⁹ Bovendien wilde Filips II onmiddellijk na zijn geplande aankomst in de Nederlanden ruimere graties verlenen, zoals ook in de Nederlanden algemeen verwacht werd.⁵⁰

Door de aankomst van Montigny en Bergen op 17 juni 1566 veranderde Filips' spontane attitude tegenover 'les trois points de l'inquisition et modération et pardon' in een principieel discours. Meer dan andere vorsten uit zijn tijd maakte Filips II zich

⁴⁷ Viglius, *Mémoires*, 141 en Hopperus, *Recueil*, 306.

⁴⁸ Jean de Glymes, markies van Bergen (?-1567): ridder van het Gulden Vlies (1555), gouverneur van Henegouwen (1555), lid van de Liga tegen Granvelle, lid van het Eedverbond, stierf op deze diplomatieke missie te Madrid. A. Le Roy, 'Berghes (Jean de Glymes, marquis de)', *BN*, II, 221-231. Floris de Montmorency, baron van Montigny (1527-1570): broer van de graaf van Home, lid van de Liga van Granvelle, werd op deze diplomatieke missie aangehouden om vier jaar later in Simancas gewurgd te worden. E. de Borchgrave, 'Montigny (Florent ou Floris de Montmorency, baron de)', *BN*, XV, 187-194.

⁴⁹ Filips II aan Margaretha van Parma (6/05/1566): Theissen, *Correspondance française*, I, 143. Volledige paragraaf geciteerd door: Goosens, *Inquisition*, I, 99. Vgl. Viglius, *Mémoires*, 155 en Hopperus, *Recueil*, 313.

⁵⁰ Voorbeelden van gratieverlening bij intredes van Filips II: G. Parker, *The Grand Strategy* (Londen, 2000) 14. Verwachtingen die het bezoek bij de Nederlanders opwekte: Janssens, *Brabant*, 400-401.

zorgen over een ethische, morele en theologische rechtvaardiging van zijn politiek.⁵¹ Achteraf beschreef Hopperus de reacties van Filips II tijdens deze periode als volgt: 'de tant moins qu'encore que le Roy trouva bon de se conformer à tout ce que se requiert', uit angst dat bij toegevingen het eedverbond nieuwe eisen zou gaan stellen.⁵² Margaretha van Parma leek echter steeds meer gewonnen voor een verzoenende opstelling. Na brieven van Montigny smeekte de landvoogdes nogmaals de drie eisen zo vlug mogelijk toe te staan. Een generaal pardon was naar haar idee vooral voor de edelen bestemd, en kon eventueel uitgebreid worden naar andere groepen die de koninklijke majesteit beledigd hadden. Het verlenen van een generaal pardon verhinderde evenwel niet de voorbereiding van een militaire onderneming tegen diegenen die daarna nog de wapens zouden opnemen.⁵³

De tegenstrijdige verklaringen die Filips II op 9 augustus aflegde, tonen aan dat obstructie tegen het generaal pardon onder dwang opzij geschoven kon worden, zonder dat Filips zijn principiële houding wijzigde. De druk kwam uit het Middellandse zeegebied waar de Turken de koninklijke vloot bedreigden.⁵⁴ Naar buiten toe stemde de koning in met 'les trois poincts' — weliswaar onder beperkende voorwaarden — en bracht hij Margaretha van Parma daarvan op de hoogte. De concessies volgden op een vergadering met drie 'Nederlanders' die zich als raadsheer aan het Madrileense hof bevonden: Charles de Tisnacq⁵⁵, benoemd in een functie in de Nederlanden maar wiens vertrek uitgesteld werd, de Friese jurist Hopperus die als zegelbewaarder zijn plaats kwam innemen en Josse Courtewille⁵⁶, tolk aan het hof.

Als voorwaarde voor ieder generaal pardon gold dat er voorzichtig mee omgesprongen moest worden. Net als Margaretha van Parma dacht Filips II in termen van een politiek pardon, niet alleen omdat het juist deze delicten waren waarbij het 'Compromis' over de schreef gegaan was maar ook omdat hij niet beschikte over volmachten om ketters te vergeven.⁵⁷ Filips II beschouwde zijn eigen concessies als buitensporig, naar alle waarschijnlijkheid omdat ze niet met zijn strategie strookten. De Madrileense tactiek bestond erin het katholieke geloof te bewaren in alle gebieden, zodat er geen domino-

⁵¹ F. González de León, G. Parker, 'The Grand Strategy of Philip II and the Revolt of the Netherlands, 1559-1584', in: Ph. Benedict, e. a., ed., *Reformation, Revolt and Civil War in France and the Netherlands (1555-1585)* (Amsterdam, 1999) 185-200.

⁵² 'Steeds minder stemde de koning ermee in om zich aan te passen aan alles wat gevraagd werd': Hopperus, *Recueil*, 327.

⁵³ Margaretha van Parma aan Filips II (7/07/1566): AGS, E. 530, fol. 92 en volgende; uitgebreid samengevat in Gachard, *CPhII*, I, 428.

⁵⁴ G. Parker, *Van beeldenstorm tot bestand* (Utrecht, 1981) 81 en F. González de León, G. Parker, 'The Grand Strategy of Philip II'.

⁵⁵ Charles Tisnacq (?-1573): raadsman van de Raad van Brabant (1527), lid van de Geheime Raad (1550), zegelbewaarder van de Nederlanden te Madrid (1559), president Geheime Raad (1570). Zie: J. Lefèvre, 'Tisnacq (Charles de) ou Van Tisenaecken', in: *BN*, XXV, 334-340.

⁵⁶ Josse Courtewille (?-1572): lid van Filips' hofhouding, correspondent van Margaretha van Parma, vriend van Viglius, secretaris van Alva (1567). Zie: C. Piot, 'Courtewille (Josse de)', in: *BN*, XIX, 427-429.

⁵⁷ Goosens, *Inquisitions*, I, 102.

effect zou kunnen ontstaan. Ook de koninklijke ambassadeur bij de paus, Don Luis de Requesens, werd op de hoogte gebracht van de concessies. Requesens liet weten dat paus Pius V akkoord ging met een pardon zolang het enkel politieke misdrijven kwijtschold. Absolutie van ketterij behoorde tot de pauselijke competentie.⁵⁸

De uiterlijke toegevingen gingen evenwel vergezeld van een geheime verklaring waarin stond dat de koning zich niet gebonden achtte aan deze concessies, omdat zij onder druk tot stand gekomen waren.⁵⁹ De vorst maande zijn getuigen aan te zwijgen, totdat hij de verklaring op een gepaste tijd zou publiceren. De geheime verklaring biedt een directe blik op de eigen opvattingen van de koning over het generaal pardon en de afkondiging daarvan. Hij beseftte goed dat vele edelen, provinciegouverneurs en vazallen aan de vorst een ‘venia et plenissima indulgentia’⁶⁰ vroegen, al sloot hij van meet af aan gratie voor ‘auctores, principales motores, fautores, duces et capita seditionem’ uit.⁶¹ Filips verleende de gunst enkel als ‘necessarium remedium’ wegens de religieuze onrust en het gevaar van openlijke rebellie van edelen of steden in de Nederlanden. De vorst benadrukte dat hij uit ‘noodzaak’ ertoe gekomen was zijn ‘innata clementia’ aan te wenden. Zijn raadsheren meenden eveneens dat de maatregel ‘opportuun’ was. Filips II voelde zich echter niet gebonden aan zijn concessies en hij behield de mogelijkheid om zwaarder te straffen. De brief met toegevingen en de bijhorende geheime verklaring tonen aan hoe ambivalent en tegelijk hoe principieel de obstructie tegen het pardon voor het eedverbond was: uiterlijk kon de tegenstand onder druk opgegeven worden maar onderhuids bleven de reserves bestaan.

Een generaal pardon als pacificatiestrategie na de beeldenstorm?

De beeldenstorm haalde de ambivalente en twijfelende houding van ‘el rey prudente’ in. Beleidsmakers beschouwden de Nederlandse beeldenstorm als een regelrechte ‘fureur populaire’ of een ‘raige du peuple’⁶² en begrepen de situatie in Franse termen en proporties.⁶³ Zij moesten nu niet alleen een ‘groepje’ dissidente edelen maar hele

⁵⁸ Filips II aan Requesens (12/08/1566): AGS, E. 901, fol. 85; uitgegeven door L. Serrano, *Correspondencia diplomática entre España et la Santa Sede durante el pontificado de S. Pio V* (hierna: *CD*), I (Madrid, 1914) 415 en in het Frans samengevat (met enkele Spaanse citaten) door Gachard, *CPhII*, I, 445. Requesens aan Filips II (18/09/1566): AGS, E. 902, fol. 24; uitgegeven door Serrano, *CD*, I, 341 en samengevat door Gachard, *CPhII*, I, 463.

⁵⁹ Verklaring van Filips II voor een notaris in het bijzijn van Alva (Latijn) (09/08/1566): AGS, E. 531, fol. 52-53 (uiterst kort samengevat in Gachard, *CPhII*, I, 443) en kopie in AGS, E. 2842, niet gefolieerd: ‘La protestación y declaración secreta que su Majestad hizo en el Bosque de Segovia, cuando concedió el perdón general de los rebeldes de Flandes, en la qual reserva algunos para ser castigados.’ Vgl. G. Janssens, ‘Collaboratie en repressie in de Nederlanden vanaf de komst van Alva tot de Pacificatie van Gent (1567-1576)’, in: *Handelingen van het XXXIe Vlaams Filologencongres* (Brussel, s. a. [1977]) 265-270, zie 268.

⁶⁰ ‘Vergeving en algehele kwijtschelding.’

⁶¹ ‘Daders, belangrijke aanzetters, schuldenaars of leiders en kopstukken van het verraad.’

⁶² A. Lottin, ‘Pour une nouvelle lecture de l’iconoclasme aux Pays-Bas (1566)’, in: A. Lottin, *Entre et croire à Lille et en Flandre. XVIe- XVIIIe siècle. Recueil des études* (Artois, 2000) 277-285.

⁶³ H. G. Koenigsberger, *Monarchies, States Generals and Parliaments. The Netherlands in the Fifteenth and Sixteenth Centuries* (Cambridge, 2000) 213.

bevolkingsgroepen zien te pacificeren. De beslissingen in Brussel en Madrid verliepen door een 'politek vacuüm' allesbehalve gelijktijdig, en waren evenmin op elkaar afgestemd. Tijdens de beeldenstorm handelde Margaretha van Parma op basis van de toegevingen, die Filips II uitgevaardigd had nog voor er sprake was van iconoclasme. Margaretha van Parma streefde zigzaggend naar pacificatie, terwijl Filips II en zijn 'Consejo' bij deze openlijke 'rebellie' eensgezind alle vorige concessies van tafel veegden.

In de Nederlanden was er allesbehalve unanimité over de te volgen koers om de schuldigen te straffen en bijgevolg waren de voorgestelde oplossingen heel diffuus.⁶⁴ De Nederlandse raadslieden ijverden in ieder geval voor 'doulceur'⁶⁵; zelfs diegenen die verantwoordelijk waren voor repressie, geloofden in een generaal pardon — als vangnet voor een falende justitie.⁶⁶ Paradoxaal genoeg interpreteerden de edelen de wensen van de beeldenbrekers volgens 'hun' 'trois points'. Meer zelfs, er werd steeds vaker gesproken in termen van een generaal pardon en verzachting van de plakaten.⁶⁷ Het verlangen naar een pardon kreeg steeds meer autonomie en bestond niet enkel meer uit een samenspel met 'l'inquisition et modération'. Bovendien zorgde de beeldenstorm ervoor dat de inhoud van het gevraagde pardon verschoof van een voornamelijk politiek pardon naar een gratie die zowel politieke als kerkelijke reconciliatie insloot, want voor beeldenbrekerij kon de wereldlijke vorst geen absolutie schenken. Vanaf de beeldenstorm was het buiten kijf dat een kerkelijke absolutie en reconciliatie 'el origen y fundamento del perdon'⁶⁸ werd, terwijl men bij het eedverbond enkel in termen van een politiek pardon dacht.

De landvoogdes stond onder zware druk en verleende verregaande concessies. Zo mochten de protestanten preken op die plaatsen waar vóór de beeldenstorm gepreekt was. De edelen van het eedverbond gingen vrijuit als ze een persoonlijk pardon aanvroegen (zoals Filips II op 9 augustus toegestaan had), terwijl de verantwoordelijken voor de beeldenstorm vervolgd moesten worden. Op 26 augustus 1566 vervatte de landvoogdes de beslissing in de vorm van een ordonnantie, waarna de stadhouders verantwoordelijk werden voor de uitvoering. Ook van dit akkoord zou later het gerucht verspreid worden dat het onder dwang was ontstaan en dat de koning er zich dus niet aan hoefde te houden.

Toen de provinciegouverneurs en stadhouders vanuit Brussel terugkeerden om orde op zaken te stellen in hun jurisdictiegebied, bleek eens te meer hoe ze aan de 'trois

⁶⁴ Koenigsberger, *Monarchies*, 220.

⁶⁵ 'Een zachte opstelling': Vgl. Mansfelt aan Margaretha van Parma (9/8/1566): Gachard, *CPhII*, I, 443. Rossano aan Alessandrino (1/09/1567): L. P. Gachard, *Les bibliothèques de Madrid et de l'Escurial. Notices et extraits des manuscrits qui concernent l'histoire de Belgique* (hierna *Madrid*) (Brussel, 1875) 103.

⁶⁶ Goosens, 'Réflexions', 19.

⁶⁷ Vergelijk Heyndriks' opmerking aan de hand van de brieven van Morillon. V. Heyndriks, 'Maximiliaan Morillon (1517-1586), medewerker van kardinaal Granvelle' (Onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Katholieke Universiteit Leuven, departement moderne geschiedenis, 1993) 54.

⁶⁸ Filips II aan Alva (12/05/1569): AGS, E. 910, fol. 102, vgl. Pouillet, *CGr*, III, 576 of samenvatting Gachard, *CPhII*, II, 90.

poincts' bleven vasthouden. Op 24 augustus 1566 stuurde Margaretha van Parma de graaf van Hoogstraten, Antoine de Lalaing⁶⁹, naar Mechelen op verzoek van de magistraat. Hoogstraten liet al na twee dagen (zonder de Raad van State te raadplegen) een generaal pardon afkondigen. Het verleden werd vergeven en de gevangenen in het begijnhof werden vrijgelaten. De stad somde later veertien redenen op waarom ze 'la voie de douceur' boven een gewapend optreden verkozen had: zo voerde de magistraat onder andere aan dat militaire interventie de toestand verwarder zou hebben gemaakt. Bovendien zag de stad Mechelen niet erg veel in een vergeving aan 'plusieurs du menu peuple', die nooit tot de nieuwe religie behoord hadden en enkel materiële welvaart nastreefden.⁷⁰ Hoogstraten had de maatregel trouwens handig doorgevoerd. Voor de afkondiging van de moderatie en het pardon, had hij de verzamelde menigte gevraagd wie 'rust en pacificatie' wilde. Drie à vierduizend mensen zouden enthousiast hun hand opgestoken hebben.⁷¹ Uiteindelijk zou men wel enkele beeldenbrekers verbannen maar om niet in het vaarwater van het afgekondigde pardon te komen, kregen deze bannelingen volgens vicaris-generaal Morillon⁷² geen 'echte' straffen.⁷³ Zelfs tien maanden later claimden Mechelse gevangenen nog gebruik te kunnen maken van dit pardon!⁷⁴

Egmond ging als gouverneur van Vlaanderen voorzichtiger te werk dan Hoogstraten in Mechelen. Hij wilde eveneens het voor de geconfedereerden voorgestelde pardon opentrekken naar de 'gens simples'. Als provinciegouverneur liet hij een ontwerp tekst voor de stad Oudenaarde redigeren, waarvan de aanhef luidde: 'Sa Majesté pardonne à ceulx qui ont esté seduictz pour faire ces foulles et insolences aux églises d'Audenaerde.'⁷⁵ Ook zij die de wapens opgenomen hadden en daardoor een 'crimen laesae majestatis' hadden begaan, kwamen in aanmerking. De leiders van de beeldenstormers zouden wel vervolgd worden om de beginselvastheid van het gezag niet aan te tasten. Het pardon was in de opvatting van Egmond expliciet het enig mogelijke vangnet voor de falende justitie, want 'quand une multitude ha delinqué que l'on ne peut

⁶⁹ Antoine de Lalaing, graaf van Hoogstraten (?-1568): ridder van het Gulden Vlies (1559), kapitein van een ordonnantiebande (1561), actief in de Liga tegen Granvelle, op de hoogte van het Compromis, weigerde samen met Horne en Egmond de getrouwheidseed af te leggen, vluchtte en stierf in ballingschap. Zie: A. Wauters, 'Lalaing (Antoine de)', in: *BN*, XI, 85-90.

⁷⁰ 'De weg van de zachte opstelling', 'verschillende personen uit het gewone volk.'

⁷¹ G. de Ophem, 'Deduction et narration de l'estat et la conduite de la ville de Malines, durant les derniers troubles de ces pays (...)', F. A. F. de Reiffenberg, ed., *Bulletin de la Commission royale d'histoire*, Serie I, XIII (1847) 11-62, zie 38, 53.

⁷² Maximilien Morillon (1517-1586): aartsdiaken en eerste vicaris-generaal van het Mechelse aartsbisdom (1561), Granvelles correspondent en politiek informant, bisschop van Doornik (1583): C. Piot, 'Morillon (Maximilien)', in: *BN*, XV, 267-272 en V. Heyndriks, *Morillon*.

⁷³ Morillon aan Granvelle (6/10/1566): E. Poulet, *Correspondance du cardinal de Granvelle, 1565-1586* (hierna *CGr*) (Brussel, 1877-1896) II, 18.

⁷⁴ Morillon aan Granvelle (12/10/1566): Poulet, *CGr*, II, 23. Morillon aan Granvelle (27/10/1566): Poulet, *CGr*, II, 60. Morillon aan Granvelle (24/05/1567): Poulet, *CGr*, II, 468.

⁷⁵ 'Hare Majesteit vergeeft aan hen die verleid werden tot oneerbiedigheden tegenover de kerken van Oudenaarde.' Egmond aan Margaretha van Parma (15/09/1566): ARA, Aud. 244/2, stuk 59. Geciteerd door: Goosens, *Inquisitions*, I, 104-105.

prendre le supplice de toute ladicte multitude, mais qu'il convient s'attaicher aux auteurs s'il est possible de les trouver.'⁷⁶

Twee bewegingen tekenden zich nu tegelijkertijd af. Enerzijds ontstond er een duidelijk afgelijnde groep die meende geen baat te hebben bij een pardon, anderzijds werd de eis tot een generaal pardon geradicaliseerd. De lagere adel was niet gewonnen voor het pardon uit vrees dat de maatregelen alles zouden 'mectre tout à l'égal et faire aussi beau l'ung que l'autre.' Wie zich niet aan één of ander misdrijf schuldig gemaakt had, wilde nog steeds dat er verschil bleef bestaan tussen wie goed en slecht gehandeld had tijdens de ongeregelheden.⁷⁷ De 'moienne noblesse' zou nooit toestaan 'qu'on les comprègne au pardon général ..., que seroit leur faire tort ... comme ne veillant rien avoir de commun avec les aultres.' Men wilde niet in hetzelfde schuitje als Willem van Oranje belanden!⁷⁸ In dat opzicht ijverde de loyale Berlaymont, chef-president van de Raad der Financiën,⁷⁹ voor een generaal pardon op basis van een onderscheid tussen goed en kwaad, of zoals Morillon het uitdrukte 'exaltando humiles et deprimendo superbos.'⁸⁰ Toch kozen vele heren het veilige voor het onveilige en volgens Morillon diende men 'dagelijks' een dossier tot gratieverlening in, zoals de ordonnantie van 26 augustus 1566 hen toestond. Morillon meende dat de vlucht naar gratieverlening bewees dat deze heren de opstandige partij voor zwak hielden.⁸¹

Tegenover die oppositie van de lagere edelen stond Willem van Oranje, die in Antwerpen het meest verregaande akkoord met de calvinisten afsloot en vervolgens via de Staten een generaal pardon wilde afdwingen.⁸² De Staten van Brabant radicaliseerden hun eis door expliciet genade af te smeken voor de 'kettters'. Op 21 december 1566 en op 30 januari 1567 vroegen de Staten van Brabant officieel aan de landvoogdes 'aan de sectarissen en diegene van de nieuwe religie in gratien te ontfangen ende hen te gunnen abolitie oft pardon generael van 't gene zij dienaangaende aen zijne majesteit mogen misdaen hebben.' Ze hoopten daardoor 'dat vele ondersaten en andere binnen desen lande inden beginsele deur eene subite nieuwichheit hen in eenige saken vergeeten en te buyten zijn gegaan, daer deure [door het pardon] sullen tot resipiscentie en goede obediencie commen.'⁸³

⁷⁶ 'Wanneer een menigte een misdaad heeft begaan, dan kan men geen straf opleggen aan de ganse menigte, maar dient men zich te richten tot de leiders als men die kan vinden': Margaretha van Parma aan Filips II (3/01/1567): AGS, E. 536, fol. 7-8, samengevat door: Gachard, *CPhII*, I, 500.

⁷⁷ '... zou alles op gelijke voet zetten en de ene evenveel verschonen als de andere': Morillon aan Granvelle (31/12/1566): Poulet, *CGr*, II, 195.

⁷⁸ '... dat men hen in het generaal pardon insluit, ... wat hen onrecht zou aandoen, aangezien ze niets gemeenschappelijk willen hebben met de anderen': Morillon aan Granvelle (20/06/1567): Poulet, *CGr*, II, 497 (woorden van de echtgenote van Arenberg).

⁷⁹ Charles Berlaymont (1510-1578): militaire carrière onder Karel V, hoofd van de Raad van Financiën, lid van de Raad van Beroerten (1567). G. Guillaume, 'Berlaymont, Charles (comte de)', in: *BN*, II, 250-254.

⁸⁰ 'Om de nederigen te verheffen en de hooghartigen te gronde te richten.' Morillon aan Granvelle (3/11/1566): Poulet, *CGr*, II, 77.

⁸¹ Morillon aan Granvelle (4/03/1567): Poulet, *CGr*, II, 287.

⁸² Morillon aan Granvelle (16/11/1566): Poulet, *CGr*, II, 99.

⁸³ Rekwest van de Staten van Brabant aan de landvoogdes Margaretha van Parma (21/12/1566): P. C.

Margaretha van Parma, die ondertussen vanuit Spanje veel kritiek te verduren kreeg op haar pardon voor de edelen⁸⁴ en ook wijselijk de concessies van de provinciegouverneurs in het gebied van hun jurisdictie verzwegen⁸⁵, verklaarde tegenover de Staten moeite te hebben met het afkondigen van een pardon omdat het ‘te seer generaal en confuis [was], sonder te maken eenige distinctie of onderscheit van de delicten en excessen.’ Daarmee greep ze terug naar de spontane reacties van de raadslieden, toen de graaf van Meghen het idee van een pardon de allereerste keer lanceerde.⁸⁶ Bovendien hield ze vast aan het principe van aanwezigheid van de koning want een pardon kon niet ‘in ausenza di V. Mta et per terza perzona’ verleend worden.⁸⁷ Zolang de reis van de koning nakend was, vormde zijn afwezigheid een reden om een generaal pardon uit te stellen. Margaretha suggereerde om eerst ‘le chastoy d’aucuns mal-facteurs’ uit te voeren en daarna pas het pardon toe te kennen (bij het eedverbond opteerde ze ervoor eerst een generaal pardon af te kondigen en daarna diegenen te straffen die nog misdaden begingen).⁸⁸

Tegen de lente van 1567 was de situatie in de Nederlanden weer rustig. Margaretha van Parma eiste een eed van trouw aan de koning en de religie, maar Oranje weigerde die af te leggen. Willem van Oranje schepte daarentegen op een generaal pardon van de koning gekregen te hebben ‘non seulement en particulier mais en général.’ Oranjes secretaris bevestigde dat de prins ‘n’at jamais treuvé bon le remède par les armes ... et qu’il fust été mieux de rappaiser les troubles, par assembler les Estats généraux et pardon général.’⁸⁹ De geruchten die Willem van Oranje over een mogelijk pardon verspreidde, hielden geen steek maar bewezen dat de oppositie wel heil zag in de maatregel.

Genade na repressie

In tegenstelling tot de disparate voorstellen van de Nederlandse raadslieden vormden

Bor, *Oorsprong, begin en vervolgh der Nederlandsche oorlogen* (4 dln.; Amsterdam, 1679-1684) I, 126. Rekwest van de Staten van Brabant aan de landvoogdes Margaretha van Parma (30/01/1566 - n. s. 1567): Algemeen Rijksarchief Brussel, Handschriftenverzameling 333, fol. 14.

⁸⁴ Castagno aan Alessandrino (26/10/1566): Serrano, *CD*, I, 373; extracten van deze brief bij Gachard, *Madrid*, 435 (Franse samenvatting op 91). Filips II verspreidde dat hij enkel toestemming voor ‘zachte woorden van vergeving en barmhartigheid’ toegestaan had, zeker geen toestemming voor calvinistische preken.

⁸⁵ Parker, *Beeldenstorm*, 75.

⁸⁶ Apostille Margaretha van Parma op rekwest van de Staten van Brabant van 21/12/1566: Bor, *Oorsprong*, I, 127.

⁸⁷ ‘Niet in afwezigheid van Uwe Majesteit noch door een derde persoon’: Margaretha van Parma (3/01/1567): AGS, E. 536, fol. 7-8, samengevat door: Gachard, *CPhII*, I, 500. Vgl. Castagna aan Alessandrino (22/03/1567): Serrano, *CD*, II, 287.

⁸⁸ ‘De vervolging van enkele misdadigers (boosdoeners)’: Margaretha van Parma aan Filips II (3/01/1567): AGS, E. 536, fol. 7-8, samengevat door: Gachard, *CPhII*, I, 500.

⁸⁹ ‘Niet alleen een particulier pardon maar een algemeen’ — ‘De prins had de remedie met wapens nooit goedgekeurd, maar had het altijd beter gevonden de onrust te bedaren door de Staten-Generaal samen te roepen en een generaal pardon uit te vaardigen.’ Morillon aan Granvelle (5/04/1567): Pouillet, *CGr*, II, 350.

de raadslieden van de 'Consejo' in Madrid één front. Zij meenden unaniem dat er krachtig paal en perk moest gesteld worden aan de calvinistische preken. De grillige en zwakke Franse politiek tegenover de Hugenoten had aangetoond wat voor onheil men kon verwachten van een te zachte opstelling, terwijl een bestraffing van de Nederlanden een duidelijk voorbeeld zou zijn voor de onrustige vice-koninkrijken Milaan en Napels. Dit was een principiële keuze: bij de gelijktijdige Morenopstand probeerde de regering eerst een verzoenende houding aan te nemen. Het mislukken van de compromispolitiek bij de 'Moriscos' overtuigde de vorst er waarschijnlijk van dat hij door een te lakse opstelling de Nederlanden aan de ketters zou overleveren.⁹⁰ Ook de houding van paus Pius V, die pleitte voor 'la voie de douceur', maakte duidelijk dat Madrid in 1566 voor een principiële keuze stond.⁹¹ De permanent aan het Spaanse hof residerende pauselijke ambassadeur drukte de koning op het hart 'ch'è bene che vadi li con la misericordia et non con il fueco e ferro.'⁹²

De twee belangrijkste facties aan het Madrileense hof hielden er over de uitvoering van de 'rigueur' wel verschillende opvattingen op na: de 'Ebolistas' wensten dat de koning in hoogst eigen persoon, vergezeld van een klein leger, naar de Nederlanden zou reizen terwijl de 'Albistas' meenden dat een indrukwekkende legerexpeditie de komst van de koning moest voorbereiden. Het idee van een generaal pardon, zoals nog in de sessie van 3 oktober 1566⁹³ was besproken, verdween op 29 oktober van tafel door de finale beslissing 'd'user du dernier remede quest la voye des armes pour resister contre les leurs.'⁹⁴ Pas in een later stadium zou Alva, die deze harde lijn voorstond, ook de opdracht krijgen als kapitein-generaal het bevel te voeren over deze legerexpeditie.

Net als vele anderen in zijn tijd⁹⁵, was de hertog van Alva van mening dat het doel van een politiek pardon vervat lag in een versterking van de koninklijke autoriteit en dat een generaal pardon bijgevolg enkel verleend kon worden indien het koninklijk gezag onbetwist was. Voor de verlening van gunstmaatregelen moesten eerst de schuldigen van de rebellie veroordeeld worden. Zijn motto was 'sévérité', niet 'cruauté' zoals partijdige historici later beweerden, en in zekere mate stond hij zelfs 'model'⁹⁶ voor een opvatting uit zijn tijd, dat genade na repressie kwam. De legeraanvoerder Alva heeft de mogelijkheid van een generaal pardon eerder vanuit een strategisch-

⁹⁰ Goosens, 'Réflexions', 21.

⁹¹ Pius V aan koningin Elisabeth (4/11/1566): Serrano, *CD*, I, 377. Filips II aan Requesens (26/11/1566): AGS, E. 901, fol. 103; uitgave: Serrano, *CD*, I, 399; samenvatting in: Gachard, *CPhII*, I, 487.

⁹² 'Dat het beter was dat de vorst met barmhartigheid en niet met vuur en zwaard naar de Nederlanden ging': Rossano aan Alessandrino (15/12/1566): samenvatting in Gachard, *Madrid*, 93; Italiaans extract op 436.

⁹³ Janssens, *Brabant*, 165, voetnoot 108.

⁹⁴ 'Door te zien dat noch een zachte opstelling, noch dissimulatie, noch waarschuwingen de vazallen in hun plicht konden behouden, zijn we tot onze grote spijt gedwongen de laatste remedie te gebruiken, die diegene is van de wapens om te weerstaan aan hun wapens.' Instructies voor Alva (31/01/1567): *CODOIN*, IV, 388 of Gachard, *CPhII*, II, 619. Vgl. Goosens, 'Réflexions', 22.

⁹⁵ M. de Waele, 'Un modèle de clémence. Le duc d'Albe, lieutenant-gouverneur des Pays-Bas, 1567-1573', in: *Idem*, *Clémence, oubliance et pardon en Europe, 1520-1650*, 21-32, 28.

⁹⁶ De Waele, 'Modèle', 23.

militair belang onderzocht dan vanuit algemeen-politieke overwegingen. Toch moest de kapitein-generaal volgens de instructies van de koning de Nederlandse vazallen van de koning met ‘alle *douceur* en waardigheid’ behandelen, ‘et des toutes choses possibles ... preferer la grace et clemence a rigueur.’⁹⁷

Vanuit Rome juichte Granvelle de strenge houding van Filips II en Alva toe.⁹⁸ Net als zijn informant Morillon⁹⁹ ging de kardinaal allerm minst akkoord met de afkondiging van een generaal pardon zoals men dat in de Nederlanden vroeg. Hij was verheugd dat de koning het genaderecht louter en alleen voor zichzelf reserveerde. Toch verdedigde Granvelle meer genuanceerde standpunten dan Alva. Zijn jarenlange ervaring met ‘les humeurs’ van de Nederlandse bevolking zal daar wel iets mee te maken hebben. Zo pleitte de voormalige raadgever van Margaretha van Parma ervoor om liever schuldigen niet te vervolgen, dan onschuldigen voor niets te laten boeten. De Nederlandse bevolking mocht vooral niet wanhopen en de mogelijkheid tot genadeverlening bij de komst van de koning moest duidelijk opengelaten worden.¹⁰⁰ Granvelle zou uiteindelijk door de escalerende toestand in de Nederlanden zijn verzet tegen een generaal pardon laten varen en vanaf 1568 was hij de belangrijkste persoon die een generaal pardon verdedigde zowel bij Filips II als bij Alva.

De optie om in de Nederlanden met ‘rigueur’ op te treden ging samen met het perspectief om na het straffen van de hoofdschuldigen een generaal pardon uit te vaardigen, zoals het in de instructies verwoord stond, ‘imitando Julio Caesar que queria mas vencer con clementia que con rigor.’¹⁰¹ Op 7 augustus 1567, net toen Alva de Nederlanden met zijn leger van 10.000 soldaten binnenviel, besloot Filips II zijn geplande reis naar de Lage Landen uit te stellen. Als mogelijke oplossing voor het politieke vacuüm na Margaretha’s geplande vertrek (uit onvrede met Alva’s zending) stelde hij voor Don Juan van Oostenrijk, een bastaardzoon van Karel V, als landvoogd naar de Nederlanden te zenden, met een ‘perdón general.’¹⁰² Filips II zag deze suggestie zowel als een gunst tegenover zijn onderdanen in de Nederlanden als een onderdeel van het ceremonieel bij de intrede van een nieuwe landvoogd.

Het uitstel van de reis van Filips II naar de Nederlanden zorgde ervoor dat de voorwaarde van de koninklijke aanwezigheid bij het verlenen van een generaal pardon

⁹⁷ ‘... en van alle mogelijke oplossingen, genade en clementie boven strengheid verkiezen.’ Instructies voor Alva (31/01/1567): *CODOIN*, IV, 388 of Gachard, *CPhII*, II, 619.

⁹⁸ Lagomarsino, *Court Factions*, 17 en 66-71.

⁹⁹ Heyndrixx, *Morillon*, 54-55.

¹⁰⁰ Granvelle was niet steeds voor een generaal pardon zoals zijn verdedigers Gachard en Van Durme het voorstelden. Granvelle aan Filips II (15/04/1567): AGS, E. 904, fol. 8 of samengevat in: Gachard, *CPhII*, I, 526 of in Poulet: *CGr*, I, 383. Granvelle aan Filips II (29/04/1567): AGS, E. 903 of samengevat in: Gachard, *CPhII*, I, 531 of Poulet, *CGr*, I, 414. Pensionaris Pierre Cornet aan Granvelle (17/05/1567): Poulet, *CGr*, I, 463.

¹⁰¹ ‘In navolging van Julius Caesar die meer verlangde te winnen met genade dan met strengheid.’ Instructies voor Alva: A. L. E. Verheyden, *Le conseil des troubles. Listes des condamnés (1567-1573)* (Brussel, 1961) 508. Vgl. De Waele, ‘Modèle’, 25 (vooral voetnoot 15: receptiegeschiedenis van Caesar in de Nieuwe Tijd).

¹⁰² Parker, ‘End of the Dutch Revolt?’, 275.

op het achterplan kwam. Ook bij Margaretha van Parma was eenzelfde evolutie te merken: nadat ze eerst relatief gunstig stond tegenover een pardon voor het eedverbond en het vervolgens na de beeldenstorm afwees wegens 'de afwezigheid van de koning', zou ze — landvoogdes af — bij Alva de zaak van een generaal pardon bepleiten. Meermalen wees ze erop dat ze het generaal pardon graag vóór haar vertrek uit de Nederlanden afgekondigd had gezien, dus in afwezigheid van de koning 'conforme à la esperanza que tantas vezes les ha dado.'¹⁰³ Haar houding werd meer dan waarschijnlijk ingegeven door haar afkeuring van Alva's werkwijze en het instellen van een Raad van Beroerten, die met collectieve dagvaardigingen, verbanningen en confiscaties het leven van haast iedere lokale gemeenschap verstoorde.

Maar Alva was vanaf nu de sleutelfiguur waarop Filips II steunde: hij raadde de koning af om Don Juan te sturen¹⁰⁴ en hij kon ook vrijelijk beschikken over zijn machtiging een generaal pardon af te kondigen. De visies van Margaretha van Parma en Alva botsten met elkaar tijdens een audiëntie op 17 december 1567. Terwijl Margaretha Alva op het hart drukte dat een generaal pardon 'conveniente y necessario' was¹⁰⁵, onderstreepte de hertog dat de Geheime Raad eerst over drie punten moest onderhandelen: wie voordien nog vervolgd moest worden, wie van het pardon uitgezonderd moest worden en wie van het pardon mocht genieten.¹⁰⁶ Alva ging er op dat moment nog steeds van uit dat de koning uiteindelijk in de lente van 1568 zou komen. Dat gaf hem genoeg tijd om eerst de schuldigen te straffen en de autoriteit van de koning te herstellen. Na haar vertrek uit de Nederlanden meende Margaretha van Parma dat de koning het pardon niet vroeg genoeg kon laten ingaan.

Uitstel maar geen afstel

Tijdens Alva's landvoogdij schaarden steeds meer mensen zich achter de wens van een generaal pardon.¹⁰⁷ De directe aanleiding daarvoor was niet zozeer meer het witwassen van de schuld aan het Wonderjaar (zowel van het eedverbond als de beeldenstorm) maar wel het beëindigen van de repressie door Alva en een hersteld vertrouwen tussen de koning en zijn onderdanen. Zo hoopte men publiekelijk op een generaal pardon onmiddellijk na de 'exemplarische' executie van de graven Egmond en Horne. Filips II meende, na uitdrukkelijk aandringen van Granvelle, dat de overwinning op Willem van Oranje een ideale gelegenheid zou bieden om een generaal pardon

¹⁰³ 'Overeenkomstig de hoop die Uwe Majesteit hen zovele keren gegeven heeft.' Margaretha van Parma aan Filips II (21/11/1567): AGS, E. 535, fol. 142-143; samenvatting in Gachard, *CPhII*, I, 601. Margaretha van Parma aan Filips II (22/11/1567): AGS, E. 535, fol. 133-136, samenvatting en getranscribeerde paragraaf over het pardon: Gachard, *CPhII*, I, 602. Margaretha van Parma aan Filips II (12/01/1568): AGS, E. 538, fol. 78-79, samenvatting in Gachard, *CPhII*, II, 6.

¹⁰⁴ Parker, 'End of the Dutch Revolt?', 275.

¹⁰⁵ Verslag van het gesprek van Margaretha van Parma en Alva op 17/12/1567: AGS, E. 535, fol. 253-254; uitgegeven in: *CODOIN*, IV, 481.

¹⁰⁶ Ook na de 'comuneros' hadden de keizerlijke raadslieden over deze drie vragen gediscussieerd: Perez, *La revolucion de las comunidades de Castilla (1520-1521)* 590-594.

¹⁰⁷ De korte schets is een samenvatting van: Soen, 'Geen pardon zonder paus', 89-227.

te verlenen, terwijl Alva ervan overtuigd was dat dit gebaar zijn oorlogstactiek zou ondermijnen. Op aandringen van Filips II, stelde Alva uiteindelijk begin 1569, samen met Viglius, een voorstel op waarna de debatten in de 'Consejo' een half jaar aansleepen. Alva koppelde de afkondiging van het generaal pardon dat in Madrid op 16 november 1569 verleend was, handig aan de goedkeuring van zijn Tiende, Twintigste en Honderdste Penning. Hij moest deze strategie opgeven om, na nog wat kleinere uitstelmanoeuvres, het generaal pardon op 16 juli 1570 met grootse statie in Antwerpen af te kondigen.¹⁰⁸ De politieke wending die het pardon moest inluiden, bleef echter uit. Alva zette de veroordelingen door en bestrafte diegenen die niet van het pardon gebruik gemaakt hadden.

Bij de geboorte van de koninklijke erfgenaam Ferdinand besloot Filips II naar aanleiding van deze heuglijke dynastieke gebeurtenis (zeker na het debacle met Don Carlos) het bestaande pardon met drie maanden te verlengen. De verlenging werd afgekondigd op Pinksterdag 23 mei, na de inname van Den Briel door de geuzen. De oorlogssituatie verhinderde iedere overdaad aan ceremonieel, en het waren vooral de lokale pastoors of kanunniken die voor de uitvoering van het generaal pardon, en vooral de kerkelijke reconciliatie, verantwoordelijk werden.

De militaire acties veegden ook andere plannen voor een nieuw generaal pardon (zelfs voor een *ampliation!*), verleend door een nieuwe landvoogd Juan de la Cerda, de hertog van Medina-Celi van tafel. Alva gebruikte zijn veto uit vrees voor een 'perception de faiblesse' in oorlogstijd. Bij de herovering van de opstandige steden, hanteerde de hertog zelf het 'stadspardon', maar slechts als strategisch middel. Ook toen Requesens in de Nederlanden aankwam, moest hij optornen tegen de obstructie van Alva (en zijn clan) tegen een generaal pardon. Pas zes maanden na zijn plechtige intocht zou het pardon afgekondigd worden (de vergelijking met 'de vertraging' onder Alva was niet veraf). De landvoogd hoopte tevergeefs dat de opstandige steden door het pardon onder het koninklijk gezag zouden terugkeren.

Zowel bij de daarop volgende vredesonderhandelingen in Breda als bij de vergaderingen van de 'Consejo de Estado' werd een generaal pardon nog steeds als potentiële pacificatiestrategie in overweging genomen. Zelfs de onderhandelaars van de Pacificatie van Gent besloten, in hun eerste paragraaf, tot de verlening van een seculier pardon. Alle misdaden, zonder uitzondering, werden er vergeven en de verplichte reconciliatie viel weg. Het niet-afgekondigde pardon, dat tegelijkertijd in Madrid in de steigers stond, bevatte daarentegen nog steeds uitzonderingen en de verplichte verzoening met de katholieke kerk. Pas Don Juan zou het pardon succesvol inzetten voor de Spaanse kroon door aan de herwonnen steden specifieke pardonnen te verlenen.

Patronen van obstructie

In de cruciale jaren 1566-1567 dook het idee van een generaal pardon op als een mogelijk pacificatiemiddel om de 'signataires' van het eedverbond weer tot onvoor-

¹⁰⁸ De publicatie in de andere steden vond, op enkele uitzonderingen na, plaats op 30 juli.

waardelijke loyaliteit te brengen. Door de beeldenstorm onderging de invulling van het generaal pardon een grondige transformatie: een generaal pardon moest de koning nu weer met alle onderdanen verzoenen. Terwijl het generaal pardon in de jaren 1566-1567 qua inhoud en aanhangers veranderde, bleven de obstructies van zijn tegenstanders variaties op hetzelfde thema. Alva's argumentatie tegen een pardon verschilde nauwelijks van de tegenstand die Meghen te verwerken kreeg en van de tegenwerpingen die Filips II en Margaretha van Parma oorspronkelijk formuleerden. Uiteindelijk zou zelfs Requesens, hoewel die in beginsel gewonnen was voor een pardon, zich van dezelfde argumentatie bedienen. Een drietal argumenten werd naar voren gebracht.

In de eerste plaats heette een generaal pardon de ultieme remedie te zijn en kon het alleen aangewend worden als de toestand geen andere uitweg bood. De tweespalt over het thema was onmiddellijk diametraal: terwijl de leden van de Raad van State meenden dat eerst het koninklijk gezag hersteld moest worden, verklaarden de meeste provinciegouverneurs dat het generaal pardon een middel was om de 'rust en zekerheid' te herstellen. Ook Margaretha van Parma leek uiteindelijk te suggereren dat een generaal pardon misschien de rust kon terugbrengen, waarna men kon overgaan tot het straffen van hardnekkige opstandelingen. De beeldenstorm deed zowel Margaretha van Parma, Filips II, Alva als Granvelle en zijn vicaris-generaal Morillon de mogelijkheid van een pardon ten stelligste afwijzen, terwijl de graaf van Hoogstraten, Egmond, Willem van Oranje en de Staten van Brabant meenden dat een generaal pardon meer dan ooit welkom was. Geleidelijk aan zouden Granvelle en Margaretha van Parma, hoofdzakelijk op basis van een evaluatie van Alva's regime, overhellen naar de mening dat de omstandigheden een generaal pardon nodig maakten. Filips II raakte steeds meer onder invloed van Granvelle maar bleef vertrouwen op Alva voor de uiteindelijke evaluatie van de 'juiste gelegenheid'. Maar de hertog van Alva koesterde de rigide opvatting dat een generaal pardon enkel kon wanneer de koninklijke autoriteit niet betwist werd. In zijn ogen legitimeerde oorlogsdreiging of oorlogstijd een koninklijke gunst van genade niet.

Ten tweede kan een generaal pardon door zijn collectief karakter de koninklijke beginselvastheid aantasten en daardoor een 'perception de faiblesse' doen ontstaan. De Raad van State en ook Margaretha van Parma waren oorspronkelijk bang voor het collectieve karakter dat geen onderscheid maakte tussen 'goed' en 'kwaad'. Zo wilde ook een belangrijk deel van de 'moienne noblesse' niet over dezelfde kam geschoren worden als Willem van Oranje. Dit principe hing nauw samen met de discussie over de uitvoeringsmodaliteiten van een eventueel generaal pardon. De hamvraag luidde wie van het pardon kon genieten en in welke mate. Vanaf het begin stond buiten kijf dat de belangrijkste leiders van het eedverbond en de beeldenstorm geen gratie konden krijgen, terwijl de Pacificatie van Gent een onvoorwaardelijk pardon zou afkondigen.

En in de derde plaats was een generaal pardon een koninklijk prerogatief dat alleen in aanwezigheid van de koning gegeven kon worden. Margaretha van Parma, Filips II, Alva en Granvelle hielden oorspronkelijk sterk vast aan deze voorwaarde. Toen de

geplande reis van Filips eenmaal uitgesteld werd naar de lente van 1568 en vervolgens 'sine die', leek het belang van deze voorwaarde haar kracht te verliezen. Eerst wilde Filips Don Juan sturen met een generaal pardon op zak, vervolgens drong Margaretha van Parma erop aan dat Alva zijn machtiging voor een generaal pardon zou gaan gebruiken. Ook in de Nederlanden hoopte men dat Alva de maatregel uiteindelijk zou afkondigen. Alva was diegene die het generaal pardon nog het meest aan het koninklijk prerogatief koppelde.

Hoewel de koning niet lijflijk kon present zijn, bleef het generaal pardon verbonden aan surrogaatvormen van koninklijke aanwezigheid: bij de zending van Don Juan, Don Juan de la Cerda en Don Luis de Requesens als landvoogd overwoog men telkens de mogelijkheid het generaal pardon bij de 'intrede' te verlenen om de Nederlandse onderdanen gunstig te stemmen. De verlenging van het generaal pardon in 1572 was een gunst bij de geboorte van een nieuwe erfgenaam.

De geschiedenis van het Nederlandse generaal pardon suggereert dat het al dan niet doorgang vinden van een pacificatiestrategie niet alleen afhing van haar verzoenend potentieel maar evenzeer van de obstructie die zij oproep. Deze tegenstand hing af van de omstandigheden en vooral van de subjectieve interpretatie van een generaal pardon in het licht van deze omstandigheden. In de Nederlanden wisselden de invullingen en coalities rond een generaal pardon vlug zodat het moeilijk was de aspiraties rond een generaal pardon gelijk te stemmen. Op geen enkel tijdstip bevonden alle belangengroepen zich op dezelfde golflengte zodat het pardon in 1570, 1572 en 1574 uiteindelijk menigmaal frustratie in plaats van pacificatie bracht.

Geoffrey Parker meent dat de komst van Don Juan met een generaal pardon in 1567 'would probably have achieved much the same results as a visit from the king himself.' Een daad van genade zou de gemoederen bedaard hebben en de rust in de Nederlanden hersteld hebben.¹⁰⁹ Misschien stelt de auteur de slaagkansen van een generaal pardon wat te gemakkelijk voor, maar de voorwaarden voor het afkondigen van een succesvol pardon verdienen wel een aparte studie. In ieder geval was in 1567 de tegenstand tegen een generaal pardon nog heel heftig, zeker bij Alva, maar bijvoorbeeld ook bij Granvelle en zijn informant Morillon. Pas vanaf 1569 was de weerstand niet meer van die aard dat ze een generaal pardon kon verhinderen. Tot dat jaar was het pardon slechts een 'songe'.

¹⁰⁹ Parker, 'End of the Dutch Revolt?', 282.

Degeneratie en dressuur. Natuurgeneeswijze, vegetarisme en naturisme als ontwerpen voor een moderne samenleving, 1890-1950¹

EVERT PEETERS

Aloïs van Son sprak niet graag over zichzelf. De Antwerpse natuurgenezer, die sinds de Eerste Wereldoorlog praktijk hield in een statig herenhuis op de Amerikalei, leek daarvoor te sterk op het heil van anderen gericht. Liever dan over eigen besloomingen praatte Van Son over het lot van de zieken die zich aan hem hadden toevertrouwd. Zij waren betrekkelijk talrijk: in de jaren 1920 ontving Van Son volgens eigen cijfers elk jaar 1200 nieuwe patiënten.² Het ging om lieden die door hun eigen dokter waren opgegeven, die zelf om een of andere reden hun vertrouwen in de gevestigde medische wetenschap hadden verloren of zich eenvoudig nieuwsgierig toonden naar de bijzondere geneesmethode van de natuurarts, die elk gebruik van medicijnen uitsloot en in plaats daarvan steunde op ‘natuurlijke’ en ‘ordelijke beginselen.’ Ook over die beginselen sprak Van Son vaak en enthousiast. Hij wijdde er talloze uiteenzettingen aan, die hem ook buiten de stad enige bekendheid opleverden. Daarnaast droeg Van Son zijn missie uit in *Terug ter orde*, het eigenzinnige *Vlaams natuurgeneeskundig tijdschrift* dat hij, onder wisselende ondertitel, van 1923 tot 1941 leidde. Bijna twintig jaar hoofdredacteurschap van dat blad ontlokten hem slechts één keer een persoonlijke bekentenis — in het januarinumnummer van 1935. Deze ene confidentie wierp een bijzonder licht op de grote bekommernis van de Antwerpse genezer om zijn eigen heil, maar maakte ook de strategieën zichtbaar van een aantal andere Belgische groepen en figuren die in de eerste helft van de twintigste eeuw — net als Van Son — de ambitie koesterden om de ‘moderne mens’ door een ‘natuurlijke leefwijze’ ‘terug naar de natuur’ te voeren.

De herinnering die Van Son aan de lezers van *Terug ter orde* prijs gaf, begreep hij zelf als het belangrijkste keerpunt in zijn leven. ‘Toen ik twintig jaar oud was,’ zo vertelde hij aan het eind van een artikel over ‘vruchten en groenten als voedsel en als geneesmiddel,’ ‘lag ik doodziek te bed ... met een zeer ernstige ontredde van mijn hartfuncties.’ Dat hartfalen had Aloïs bij de aanvang van het jaar 1909 naar de totale uitputting gevoerd. De ‘hartcrisen’ volgden elkaar zo snel op en bleken zo ernstig, ‘dat vaak ’s nachts den dokter in allerijl ontboden werd, om den aanval met morphinespuit te bezweren.’ De morfine maakte ‘suf en stijf,’ maar bracht het hartritme van de jongeman niet tot bedaren. De huisarts bekende daarop zijn machteloosheid aan de moeder van Aloïs. Hij zei haar — zo herinnerde Van Son zich in 1935 — ‘dat

¹ Dit artikel kwam tot stand in het kader van het FWO-onderzoeksproject ‘Lebensreform in België, 1890-1950. Een cultuurhistorische analyse van ideeën en praktijken’ dat aan de KU Leuven wordt uitgevoerd. Als promotoren treden Jo Tollebeek, Geert Vanpaemel en Kaat Wils op. Ik dank hen voor hun opmerkingen bij een eerdere versie van dit opstel. Gerard Verheijen dank ik voor zijn correcties en suggesties.

² [Anoniem], ‘De verplichtingen van het doktersberoep’, *Terug ter orde. Vlaams natuurgeneeskundig tijdschrift van het Hygiënisch Gesticht Van den Broeck*, III (1925-1926) v-vi, 481.